

Naar een Verkenning Brede welvaart

PBL/SCP/CPB

16 mei 2017

Naar een Verkenning Brede welvaart

© PBL, SCP en CPB (Planbureau voor de Leefomgeving, Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Planbureau) Den Haag, 2017

Contact

Frank.Dietz@pbl.nl

Auteurs

Frank Dietz en Olav-Jan van Gerwen (PBL), Jeroen Boelhouwer en Andries van den Broek (SCP), en Gerbert Romijn (CPB),

Eindredactie en productie

Uitgeverij PBL

Opmaak

Textcetera, Den Haag

U kunt de publicatie downloaden via de websites www.pbl.nl, www.cpb.nl en www.scp.nl. Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: PBL/SCP/CPB (2017), *Naar een Verkenning Brede welvaart*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Planbureau.

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyses op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is vóór alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en wetenschappelijk gefundeerd.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat - gevraagd en ongevraagd - sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties.

Het Centraal Planbureau (CPB) is een onderzoeksinstituut dat sinds 1945 economische beleidsanalyses maakt. Dat doet het CPB op eigen initiatief, of op verzoek van de regering, het parlement, Kamerleden, vakbonden of werkgeversorganisaties. Het werk van het CPB bevindt zich op het snijvlak van economische wetenschap en overheidsbeleid.

Inhoud

Voorwoord	4
Samenvatting	5
1 Aanleiding	6
2 Wat te verstaan onder brede welvaart?	7
2.1 Het kwaliteit-van-leefomgeving perspectief	7
2.2 Het kwaliteit-van-leven perspectief	8
2.3 Het welvaartseconomisch perspectief	9
2.4 Brede welvaart als overkoepelend perspectief	10
3 Hoe brede welvaart te meten?	11
3.1 Een brede set indicatoren	11
3.2 Welke set indicatoren?	11
3.3 Relatie met Sustainable Development Goals	14
3.4 Niet in beton gegoten	15
4 Wat gaan de planbureaus doen?	16
4.1 Keus van thema's voor verkenningen	16
4.2 Integrale uitwerking van thema's in verkenningen	16
4.3 Mogelijke thema's voor de eerste verkenning	17
4.4 Planning van de verkenningen	18
Referenties	19
Bijlage: CES raamwerk	21

Voorwoord

Op uitnodiging van het kabinet en als uitvloeisel van het rapport van de Tijdelijke Commissie Breed Welvaartsbegrip (de Commissie Grashoff) werken het CBS en de drie planbureaus aan een Monitor Brede welvaart (CBS) en een Verkenning Brede welvaart (CPB/PBL/SCP). Beide publicaties zullen voor het eerst in 2018 verschijnen. Daarin zal op verzoek van enkele ministeries ook aandacht zijn voor de verbinding met het programma van de Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties.

Deze policy brief schetst achtereenvolgens drie perspectieven op brede welvaart (kwaliteit-van-leefomgeving, kwaliteit-van-leven en welvaartseconomisch), wat de planbureaus onder brede welvaart verstaan, hoe dat te meten is, welke onderwerpen in de verkenning aan de orde kunnen komen en hoe dit in verband kan worden gezien met de Sustainable Development Goals.

Hans Mommaas, directeur PBL

Kim Putters, directeur SCP

Laura van Geest, directeur CPB

Samenvatting

Het meten van brede welvaart vergt een set van indicatoren

De planbureaus zijn van mening dat brede welvaart het best te meten is met een brede set van indicatoren die zo goed mogelijk recht doet aan de diverse relevant geachte aspecten van welvaart. Het bepalen van een samenvattende index voor brede welvaart achten de planbureaus geen zinvolle exercitie, gezien de uiteenlopende weging van de diverse welvaartsaspecten die daartoe nodig is en vanwege het daarmee uit het zicht verdwijnen van onderliggende afruilrelaties.

Een indicatorenset brede welvaart is niet in beton gegoten

In de keus voor indicatoren voor de meting van brede welvaart zoeken CBS en planbureaus in navolging van de Commissie Grashoff aansluiting bij zgn. CES-aanbevelingen, genoemd naar de 'Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development' en bij het eerdere voorwerk in wat bekend staat als 'het Stiglitz-rapport'. Idealiter is aan de te ontwikkelen set indicatoren Brede welvaart ook de voortgang van de VN Sustainable Development Goals (SDGs) af te lezen. Er bestaat echter niet zoiets als dé ultieme set van indicatoren voor brede welvaart, reden om iedere set indicatoren periodiek kritisch te bezien op accuraatheid in het licht van de wetenschappelijke onderbouwing en actualiteit. Dit zal de inzet zijn van de door de planbureaus te schrijven Verkenning Brede welvaart en vormt de verbinding met de Monitor Brede welvaart van het CBS. De door het CBS in de Monitor gehanteerde set van indicatoren zal het uitgangspunt zijn van de Verkenning door de planbureaus.

Planbureaus verkennen brede welvaart aan de hand van maatschappelijk relevante thema's

Bij de keus van thema's voor de verkenning laten de planbureaus zich leiden door overwegingen van politiek-beleidsmatige, maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie. Daarbij betrekken de planbureaus nadrukkelijk ook de perspectieven 'elders' en 'later'. Tevens houden de planbureaus in het achterhoofd dat ze de verkenning weliswaar in eerste instantie voor de rijksoverheid verrichten, maar dat de kring van mogelijke belanghebbenden aanzienlijk breder is. De planbureaus hebben nog geen thema's gekozen voor de verkenning in 2018. Wel zien zij de volgende drie onderwerpen als mogelijkheid: de allocatie van tijd, de transitie naar een circulaire economie en het voedselvraagstuk. De Verkenning Brede welvaart verschijnt periodiek, te beginnen bij Verantwoordingsdag 2018.

1 Aanleiding

De drie planbureaus en het CBS treffen momenteel voorbereidingen om in 2018 een Monitor Brede welvaart (CBS) en een Verkenning Brede welvaart (PBL/SCP/CPB) uit te brengen. Deze twee publicaties worden de opvolger van de Monitor Duurzaam Nederland, die het CBS en de drie planbureaus op verzoek van het kabinet eerder ontwikkelden. Daarvan verschenen drie edities, in 2009, 2011 en 2014. Vanaf 2011 schreven de planbureaus naast het CBS-monitordeel ook verkenningen, in 2011 als een hoofdstuk binnen één rapport, in 2014 als een afzonderlijke maar wel gelijktijdige publicatie. Onlangs publiceerde het CBS tot besluit van de reeks Monitor Duurzaam Nederland een korte actualisatie.

In 2016 heeft de Tijdelijke Commissie Breed Welvaartsbegrip (de Commissie Grashoff) het rapport Welvaart in Kaart uitgebracht. Op verzoek van de Commissie leverde elk van de drie planbureaus input over hoe zij tegen brede welvaart aankijken en in hoeverre brede welvaart in hun werk is verankerd (CPB, 2016; SCP, 2016; PBL, 2016). Een van de aanbevelingen van de Commissie Grashoff was om het CBS te vragen de Monitor Duurzaam Nederland "door te ontwikkelen" tot een jaarlijkse Monitor Brede welvaart, uit te brengen voor Verantwoordingsdag. Op 10 oktober en 23 december 2016 gaf het kabinet een reactie op het rapport van de Commissie Grashoff (Economische Zaken, 2016), waarin het kabinet aangaf naast een Monitor Brede welvaart van het CBS ook een Verkenning Brede welvaart van de drie planbureaus te willen ontvangen, "met een goede inhoudelijke samenhang tussen Monitor en Verkenning" en "met extra aandacht voor de visualisatie van de informatie".

Intussen had de Verenigde Naties (VN) eind 2015 de Sustainable Development Goals (SDG's) vastgesteld (VN, 2015). De SDG's bouwen voort op de Millennium Development Goals (MDG's) over armoedeverlichting en op een reeks aan internationale overeenkomsten op het gebied van duurzaamheid. Ze omvatten doelstellingen omtrent armoedebestrijding, duurzame consumptie en productie, en bescherming en beheer van natuurlijke hulpbronnen en gelden voor alle VN-lidstaten, dus ook voor Nederland. De VN-lidstaten committeren zich bij te dragen aan de realisatie van de mondiale SDG's en periodiek – op vrijwillige basis – aan de VN te rapporteren over de nationale implementatie ervan. Het kabinet zal medio 2017 ten behoeve van het High Level Political Forum in New York een eerste rapportage uitbrengen over de aanpak en voortgang van de nationale SDG-implementatie in Nederland.

Minister Ploumen (Buitenlandse Zaken) stuurde in 2016, namens een aantal van haar collega's, de notitie *Nederland ontwikkelt duurzaam - plan van aanpak inzake implementatie SDG's* naar de Tweede Kamer (Buitenlandse Zaken, 2016). Daarin geeft zij aan dat Nederland de ambitie heeft om alle SDG's in 2030 te halen en dat het voor de hand ligt de planbureaus om verkennende analyses te vragen over de voortgang daarvan. Voor zowel de Monitor als de Verkenning betekent dit dat wordt gezocht naar een koppeling tussen brede welvaart en het behalen van de SDG's.

Met deze notitie geven de drie planbureaus aan wat zij, in het verlengde van de opvattingen van de Commissie Grashoff, onder brede welvaart verstaan, hoe brede welvaart te meten is, welke onderwerpen in hun gezamenlijke verkenningen aan de orde kunnen komen en hoe zij de verbinding zien met het VN programma van de Sustainable Development Goals.

2 Wat te verstaan onder brede welvaart?

Over het begrip brede welvaart kan, juist vanwege de breedte ervan, makkelijk verwarring ontstaan. Voordat we ons kunnen richten op het meten, duiden en verkennen van brede welvaart is het daarom nodig eerst aan te geven wat we onder brede welvaart kunnen verstaan. Dat doen we door verschillende perspectieven erop te schetsen. Die perspectieven weerspiegelen verschillende vertrekpunten van waaruit maatschappelijke ontwikkelingen kunnen worden beoordeeld, te weten een kwaliteit-van-leefomgeving perspectief, een kwaliteit-van-leven perspectief, en een welvaartseconomisch perspectief. Hoewel verschillende termen worden gebruikt, verwijst elk van de perspectieven naar gelijksoortige grootheden en zijn ze dus met eenzelfde set van indicatoren meetbaar te maken. De drie perspectieven passeren hieronder in kort bestek de revue, waarna we tot onze invulling van brede welvaart komen.

2.1 Het kwaliteit-van-leefomgeving perspectief

De kern van het kwaliteit-van-leven perspectief is dat onze planeet geen onbegrensde voorraden grondstoffen heeft, noch onbegrensde mogelijkheden om afvalstoffen op te nemen en vervuilende emissies te verwerken zonder ingrijpende effecten voor mens, natuur en ecosystemen. In toenemende mate zijn we tot het besef gekomen dat door een snel groeiende wereldbevolking en veranderende consumptiepatronen de druk op de aarde de afgelopen eeuw flink is toegenomen. Denk aan toegenomen vraag naar landbouwgrond voor voedsel- en energieproductie, aan vervuild zoet en zout water, aan luchtvervuiling in steden door vooral het gebruik van fossiele brandstoffen, aan afnemende bodemvruchtbaarheid door onduurzaam landgebruik en klimaatverandering en aan de bedreiging van kustregio's door zeespiegelstijging als gevolg van klimaatverandering.

Het inzicht dat er grenzen zijn aan de draagkracht van de planeet is niet nieuw. Zo was de relatief snelle bevolkingsgroei in de tweede helft van de 18^e eeuw voor Malthus aanleiding zich de vraag te stellen of de voedselproductie hiermee gelijke tred zou houden en beargumenteerde de Club van Rome begin jaren zeventig van de 20^e eeuw dat voortgaande groei van de bevolking en het inkomen per hoofd tegen grenzen van natuur en milieu zouden aanlopen in de vorm van uitputting van grondstoffen, schaarste van voedsel en vervuiling van het milieu. Met het Brundtland-rapport 'Our Common Future' (WCED, 1987) en de VN-conferentie over milieu en ontwikkeling in Rio de Janeiro (1992) werd het begrip duurzame ontwikkeling mondiaal omarmd. Centraal daarin staat de continuering van de kwaliteit van leven 'hier en nu', zonder dat dit in sociaal, economisch en ecologische opzicht ten koste gaat van de kwaliteit van leven 'elders en later'. Meer recent is op basis van deze gedachtenlijn het concept 'Planetary Boundaries' geïntroduceerd (Rockström et al., 2009; Steffen et al., 2015). Dit concept benoemt de ecologische grenzen aan de mate van verstoring door de mens van het systeem Aarde, bijvoorbeeld in de vorm van klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en zoetwatergebruik. De auteurs omschrijven daarmee een zogeheten 'safe operating space' waarbinnen de mens zich kan ontwikkelen zonder het risico te lopen onomkeerbare negatieve processen in gang te zetten.

Het bestaan van kritische grenzen is in algemene zin weinig controversieel. Wel is het exact vaststellen van die grenzen onderwerp van discussie, inclusief de vraag of ze überhaupt voor de aarde als geheel zijn vast te stellen. Ook betreft het een technisch-fysisch concept, dat weinig rekening houdt met de variabiliteit van menselijke behoeften. Als reactie hierop introduceerde Kate Raworth in 2012 'een sociaal fundament' in het concept Planetary Boundaries, met aandacht voor criteria als voldoende voedsel, water en energie, goede gezondheid en gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het gaat om de vragen hoe de kwaliteit van leven is te optimaliseren binnen de ecologische grenzen, hoe het 'hier en nu' in evenwicht is te brengen met het 'elders' en 'later'.

Het planetary boundaries-concept en de toevoeging van het sociale fundament zijn opgenomen in het 7e Milieu Actie Programma (MAP) van de Europese Commissie: 'Living well within the limits of the planet' (EU, 2013). Ook speelden ze een belangrijke rol bij het vaststellen van de Sustainable Development Goals (UN, 2015). Er liggen uitdagingen in het operationaliseren van de ecologische grenzen en in het vertalen van mondiale grenzen in nationale doelstellingen. Het vaststellen van de ecologische grenzen is geen louter wetenschappelijke aangelegenheid. Het is aan de samenleving om af te wegen of en in welke mate ze met planetary boundaries rekening wil houden.

2.2 Het kwaliteit-van-leven perspectief

Het kwaliteit-van-leven perspectief is ontstaan vanuit het idee dat een brede insteek nodig is om te kunnen bepalen of het met een samenleving 'de goede kant op gaat'. Kwaliteit van leven is dan ook meerdimensionaal en heeft niet alleen betrekking op zaken die in geld uit te drukken zijn, maar ook op zaken die dat niet zijn, zoals het hebben van vrienden, een goede gezondheid of voldoende bewegen. Kwaliteit van leven heeft geen vaste invulling maar is een weerspiegeling van wat mensen van waarde vinden. Daarmee is het in principe een 'leeg' begrip, afhankelijk van plaats- en tijdgebonden context. In de praktijk blijkt echter dat er vrij veel overeenstemming is over de levensdomeinen die van waarde zijn.

Kwaliteit van leven betreft zowel de feitelijke situatie (hoe men woont, hoeveel vrije tijd men heeft of hoe men de vrije tijd besteedt) als de evaluatie daarvan (de tevredenheid met de woning, de vrije tijd en de vrijetijdsbesteding). In deze benadering geldt dit als de objectieve respectievelijk de subjectieve kwaliteit van leven. Het is nuttig deze beide naast elkaar te beschouwen. Een voorbeeld kan dat verduidelijken. Neem twee burens die in eenzelfde huis wonen: een wil er blijven wonen en de ander wil dat niet, maar heeft geen mogelijkheid om te verhuizen. Hoewel ze objectief gezien in eenzelfde woning wonen, zal de eerste daar meer tevreden over zijn dan de tweede.

Binnen de literatuur over de kwaliteit van leven geldt verder het onderscheid tussen de mogelijkheden die mensen hebben en het uiteindelijke resultaat dat ze bereiken. Onder mogelijkheden vallen niet alleen hun inkomen, maar bijvoorbeeld ook hun opleiding, hoeveelheid vrije tijd en vaardigheden. Het resultaat is dan wat mensen met hun mogelijkheden doen. Dat resultaat is niet alleen afhankelijk van die mogelijkheden, maar ook van de voorkeuren die mensen hebben en de keuzes die ze maken. De een gebruikt zijn mogelijkheden om te gaan sporten, terwijl een ander liever vrienden bezoekt, op vakantie gaat, muziek koopt of een opleiding volgt. Kwaliteit van leven betreft het individu, in relatie tot zijn of haar sociale omgeving. Per sociaal netwerk verschillen de mogelijkheden en keuzes, evenals de waardering ervan. Hoe tevreden iemand is, kan alleen hij of zij zelf aangeven, in relatie tot wat hij of zij verhoudingsgewijs relevant acht.

Verder is een onderscheid te maken in de kwaliteit van leven in het hier en nu, kwaliteit van leven elders en kwaliteit van leven later. Het geheel van deze drie facetten wordt ook wel

aangeduid met 'duurzame ontwikkeling'. Daarbij gaat het om de vraag wat de huidige manier van leven betekent voor de kwaliteit van leven elders op de wereld, of voor de kwaliteit van leven van toekomstige generaties (Stiglitz et al., 2009).

2.3 Het welvaartseconomisch perspectief

Economen willen weten welke keuzes mensen maken in situaties van relatieve schaarste. Daarbij gaat het om het in vervulling laten gaan van wensen, om de bevrediging van behoeften, met de hen ter beschikking staande middelen. Naarmate mensen meer wensen kunnen vervullen neemt hun welvaart toe. De gedachte daarbij is dat mensen zodanige keuzes maken dat ze met de hen ter beschikking staande middelen zoveel mogelijk van hun wensen realiseren. De welvaartseconomische benadering is dus met name gericht op het begrijpen waarom mensen welke keuzes maken. Net als bij de kwaliteit-van-leven aanpak geldt daarbij dat alles wat mensen van waarde vinden een rol speelt.

Hoewel welvaart centraal staat, is het niet direct meetbaar. We moeten het afleiden uit de keuzes die mensen maken. In die context is een aantal begrippen in omloop, zoals inkomen, welstand en welzijn. Inkomen heeft alleen betrekking op de hoeveelheid middelen die een persoon in een bepaalde periode verwerft. Welstand is een ruimer begrip, dat ook de vermogensbestanddelen omvat. Inkomen en vermogen zijn in beginsel ook voor anderen waarneembaar en daarom objectieve begrippen. Welvaart betreft de bijdrage van de middelen aan de behoeftebevrediging, aan het nut dat een individu of een samenleving hieraan beleeft. Welvaart is daarmee 'a state of consciousness' (Pigou, 1920), het 'zit van binnen' (Pen, 1979). Welvaart is een subjectieve beleving. Daarmee is echter niet gezegd dat elke subjectieve ervaring hiertoe behoort. Liefde, vriendschap en trouw bepalen in ruime mate het welzijn, maar vallen buiten het welvaartsbegrip omdat hiervoor geen schaarse middelen nodig zijn.

Omdat individuele welvaart niet direct meetbaar is, maakt dat de bepaling van de welvaart van een groep mensen (dorpsbewoners, Nederlanders of de wereldbevolking) extra lastig. Dat begint bij de vraag over hoe we de welvaart van een individu moeten meten en, als we daarin slagen, hoe we deze dan moeten optellen bij de welvaart van een ander. Zoals bij kwaliteit-van-leven al naar voren kwam, doen verschillende mensen verschillende dingen met de hen ter beschikking staande middelen: ze maken verschillende keuzes. Maar wat betekent dat voor beslissingen over publieke voorzieningen? Er is dan al snel sprake van conflicterende voorkeuren. De een kan ergens meer geld aan uit willen geven, een ander juist minder, zo men het al eens wordt over de vraag al dan niet een gezamenlijke investering te doen.

Het bereikte welvaartsniveau, zowel voor het individu als voor een gemeenschap, is van drie zaken afhankelijk: de allocatie als gevolg van de som van beslissingen, de verdeling van goederen en diensten alsook de continuïteit van de allocatie en de verdeling. Bij allocatie gaat het om de afstemming tussen doelen en middelen: met een betere allocatie zijn met dezelfde middelen meer doelen te bereiken, of met minder middelen dezelfde doelen. Een efficiënte allocatie kan echter op gespannen voet staan met verdelingswensen. Deze verdelingswensen beperken zich niet tot verdeling binnen Nederland, maar strekken zich over de wereld uit: gebruiken wij niet zoveel middelen dat andere delen van de wereld tekort hebben? Daarnaast kan onzekerheid over continuïteit afbreuk doen aan het plezier dat mensen aan de huidige allocatie en verdeling beleven, mensen hebben behoefte aan de verwachting dat het actuele bestaan te continueren is. Daarmee heeft brede welvaart niet alleen betrekking op het hier en nu, maar ook op het elders en later.

Welvaart is meer dan inkomen

Omdat welvaart zich niet eenvoudig laat meten, is wel het inkomen als indicator gebruikt, vanuit de veronderstelling dat meer middelen tot meer welvaart leiden. In die lijn is de welvaart van een samenleving wel geoperationaliseerd als het bruto binnenlands product (bbp). Dat werd stilaan zo vanzelfsprekend dat een toename van het bbp als welvaartsverbetering ging gelden. Het bbp laat echter allerlei activiteiten buiten beschouwing, zoals vrijwilligerswerk of zorg voor het gezin (CPB, 2009). Daardoor onderschat het bbp de welvaart. Anderzijds laat het bbp ook allerlei negatieve posten buiten beschouwing, zoals lozingen in de atmosfeer of in het oppervlaktewater, waardoor het bbp de welvaart overschat. Tot slot wordt de uitputting van natuurlijke hulpbronnen zoals aardgas niet geregistreerd en afgeboekt, wat ook tot een overschatting van welvaart leidt.

Nog moeilijker is het de effecten van de nu hier ondernomen activiteiten op de mens en de natuur elders in de wereld in beeld te brengen. De kap van bossen ergens anders op de wereld voor veevoer voor onze huidige vleesconsumptie komt niet tot uiting in het bbp. Om in die leemte te voorzien zijn zogeheten 'voetafdrukken' gemaakt, in een poging op systematische manier de effecten van de consumptie in Nederland op natuur (palmolie) of lokale gemeenschappen (kinderarbeid) elders in kaart te brengen. Dergelijke voetafdrukken in de berekening van onze welvaart te verdisconteren is een manier om negatieve (of in voorkomende gevallen positieve) effecten elders in de welvaart van Nederlanders mee te laten wegen.

Het bbp registreert evenmin de effecten van ons handelen nu op generaties na ons. Wanneer we ook rekening willen houden met de belangen van toekomstige generaties rijzen vragen over de omvang en de kwaliteit van hulpbronnen die de samenleving die generaties na wil laten. Aannemende dat het vergrijzingsprobleem voor toekomstige generaties zwaar weegt, bijvoorbeeld, zou dat kunnen pleiten voor aflossing van de staatsschuld en verhoging van de leeftijd waarop mensen met pensioen gaan. Of zijn toekomstige generaties vooral gebaat bij extra investeringen in het onderwijs teneinde de kwaliteit van de toekomstige samenleving in het algemeen en van de beroepsbevolking in het bijzonder te verhogen? Of hechten komende generaties wellicht groot belang aan de biodiversiteit? Deze vragen zijn op dit moment niet te beantwoorden. Het maximaal haalbare is met de wijsheid van nu zo goed mogelijk te doordenken wat de gevolgen van huidige beslissingen zijn voor de (brede) welvaart van latere generaties.

2.4 Brede welvaart als overkoepelend perspectief

Hierboven passeerden drie perspectieven op brede welvaart de revue. Naast verschillen zijn er ook overeenkomsten. In de eerste plaats betreft dat de notie dat het gaat om alles wat mensen van waarde vinden, en dus aanzienlijk breder is dan inkomen. Dit geldt ook voor de notie dat er keuzes moeten worden gemaakt hoe eindige middelen in te zetten: een keuze voor het één gaat ten koste van iets anders. Bovendien hebben de perspectieven gemeen dat naast objectieve aspecten (de omstandigheden waaronder mensen leven en de middelen die hen ter beschikking staan) ook subjectieve aspecten (hoe mensen hun omstandigheden en middelen ervaren) van belang zijn. Ten slotte geldt in elk perspectief dat het niet alleen gaat over het 'hier en nu', maar ook over 'elders' en 'later'. De verschillende invalshoeken verrijken elkaar en vormen samen onze invulling van brede welvaart. De planbureaus sluiten hiermee in hun Verkenning Brede welvaart aan bij de commissie Grashoff.

3 Hoe brede welvaart te meten?

3.1 Een brede set indicatoren

Om bij het meten van brede welvaart recht te doen aan de veelomvattendheid van het begrip is een brede set indicatoren nodig. In algemene zin is op basis van een set indicatoren één index te construeren (OECD, 2008), met als voordeel dat die makkelijk communiceert en eenvoudig tussen landen en in de tijd is te vergelijken. Voorbeelden van dergelijke indexen zijn het Bruto Binnenlands Product, de Ecological Footprint, het Duurzaam Nationaal Inkomen, de Human Development Index van de VN, de OECD Better Life Index of het Bhutanese Gross National Happiness. Zie <http://www.measuring-progress.eu> voor zo'n 200 indexen over diverse aspecten van welvaart. Nederland kent op dit terrein onder meer de leefsituatie-index (SCP), de persoonlijke welzijnsindex (CBS) en de recente Wellbeing index (Rabobank en Universiteit Utrecht, 2016). Deze indexen richten zich op het hier en nu, en daarmee op slechts een deel van brede welvaart: ze laten immers elders en later buiten beschouwing.

De planbureaus zijn geen voorstander van aggregatie tot één index voor brede welvaart. Ten eerste ontleemt een dergelijke samenvattende index het zicht op de onderliggende afwijkingen, keuzes en meekoppelende waarden of belangen. Minder van het één en meer van het ander worden in een index 'weggemiddeld'. Ten tweede vergt aggregatie tot één samenvattende index een weging van de diverse onderliggende indicatoren. Deze weging is per definitie niet waardenvrij. Deze twee bezwaren tellen des te zwaarder als brede welvaart niet alleen het hier en nu maar ook het elders en later omvat.

De planbureaus en het CBS prefereren voor de meting van brede welvaart een set van indicatoren, die 'als wijzertjes op een dashboard' aangeeft welke kant het met de samenleving opgaat. Dat vergt overigens nog steeds een keuze wat wel en wat geen relevante aspecten van brede welvaart zijn, en vervolgens een operationalisering daarvan, vaak in de vorm van samengestelde indicatoren. Helemaal waardenvrij zal de vaststelling van een set indicatoren nooit zijn, veeleer 'essentially contested'. Anders dan bij een index hoeft aan de relevant geachte indicatoren niet ook nog gewicht gehangen te worden om ze te kunnen optellen. Een goed gekozen set van indicatoren geeft informatie over de relevant geachte aspecten van welvaart. Bij periodieke meting in het kader van een monitor biedt dit zicht op waar vooruitgang is geboekt of waar niet. De Monitor Duurzaam Nederland kende een dergelijke dashboard-aanpak. In de doorontwikkeling ervan tot de Monitor Brede welvaart zullen het CBS en de planbureaus opnieuw die aanpak hanteren, en op verzoek van het kabinet - met de Better Life Index van de OESO als inspiratie - proberen de visuele presentatie van de dashboards te verbeteren.

3.2 Welke set indicatoren?

Er zijn al veel initiatieven geweest om te komen tot een set van indicatoren om brede welvaart in kaart te brengen, zowel nationaal als internationaal. De Commissie Grashoff heeft daar een overzicht van gegeven en pleitte er vervolgens voor om in Nederland niet opnieuw het wiel uit te willen vinden door weer een nieuwe nationale set indicatoren te ontwikkelen,

maar om aan te sluiten bij eerdere nationale en internationale initiatieven en om zo mogelijk bij te dragen aan verdere internationale harmonisatie. Om zicht te krijgen op trends is het uiteraard van belang een eenmaal gekozen set indicatoren enige tijd op een consistente manier te meten. Dat sluit dan weer niet uit dat maatschappelijke ontwikkelingen of voortschrijdend inzicht op enig moment tot een gedeeltelijke herziening van de set van indicatoren leidt. Een in beton gegoten instrument zou ongevoelig zijn voor nieuwe ontwikkelingen.

Zowel de Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development (UNECE, 2013), kortweg de CES-aanbevelingen, als de Sustainable Development Goals (SDG's) bieden houvast. De CES-aanbevelingen zijn ontwikkeld door de VN Economische Commissie voor Europa (UNECE), de OESO en de Europese Commissie (Eurostat). Ze bieden een raamwerk van indicatoren voor de verschillende aspecten van welvaart, alsmede voor zowel de dimensies hier en nu alsook elders en later. Bij het ontwikkelen van de CES-aanbevelingen is aangesloten bij het Brundtland-rapport over duurzame ontwikkeling, bij de economische welvaartstheorie, bij inzichten uit andere sociale wetenschappen en, in het bijzonder, bij de aanbevelingen van de Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (het Stiglitz-Sen-Fitoussi rapport uit 2009 in opdracht van de toenmalige Franse president Sarkozy). Ook is pragmatisch gekeken naar overeenkomsten tussen diverse bestaande indicatorensets. De CES-aanbevelingen vormen daarom een goed uitgangspunt voor de ontwikkeling van een nationale set indicatoren voor het meten van brede welvaart.

De SDG's zijn een door alle VN-lidstaten onderschreven set doelstellingen voor duurzame ontwikkeling. De SDG's en het begrip brede welvaart overlappen grotendeels, zo ook de set van indicatoren die nodig is om beide te meten. Idealiter zou aan de welvaartsindicatoren volgens de CES-aanbevelingen ook de mate van realisatie van de SDG's af te lezen zijn (zie paragraaf 3.3).

Het CBS en de planbureaus nemen de CES-aanbevelingen als startpunt voor de ontwikkeling van de nationale set welvaartsindicatoren, om aan te sluiten bij de internationale initiatieven op dit gebied en om bij te dragen aan de internationale harmonisatie van meten.

In het Stiglitz-rapport, belangrijke inspiratiebron voor de CES-aanbevelingen, is bepleit dat brede welvaart naast de materiële levensstandaard (consumptie en inkomen) ook de volgende dimensies zou moeten omvatten:

- Gezondheid
- Onderwijs
- Persoonlijke ontplooiing inclusief werk
- Politieke uitingsvrijheid en bestuur
- Sociale verbondenheid
- Het milieu en de leefomgeving
- (On)veiligheid, zowel economisch als fysiek

Het in kaart brengen van deze dimensies zou een goed beeld geven van de kwaliteit van leven en van de ontwikkeling daarin. Daartoe adviseren ze om zowel de objectieve als de subjectieve dimensie mee te nemen, dus niet alleen de feitelijke situatie maar ook de waardering ervan.

De CES-aanbevelingen borduren voort op de in het Stiglitz-rapport genoemde aspecten, met daarbij wel expliciete aandacht voor de dimensies later en elders, en verder met de volgende verbijzonderingen:

- Gezondheid is opgesplitst in voeding en gezondheid

- Persoonlijke ontwikkeling is opgesplitst in vrije tijd en arbeid
- Politieke uitingsvrijheid is opgevat als vertrouwen en instituties
- Milieu en leefomgeving is opgesplitst in woonsituatie, land en ecosystemen, water, en luchtkwaliteit
- Natuurlijk kapitaal is opgesplitst in land en ecosystemen, water, luchtkwaliteit, klimaat, energiebronnen en minerale grondstoffen

Table 1. Framework for measuring sustainable development: relationship between the conceptual and thematic categorizations

Themes	Dimensions		
	Human well-being (“Here and now”)	Capital (“Later”)	Transboundary impacts (“Elsewhere”)
TH1. Subjective well-being	X		
TH2. Consumption and income	X		X
TH3. Nutrition	X		
TH4. Health	X	X	
TH5. Labour	X	X	X
TH6. Education	X	X	
TH7. Housing	X		
TH8. Leisure	X		
TH9. Physical safety	X		
TH10. Land and ecosystems	X	X	X
TH11. Water	X	X	X
TH12. Air quality	X	X	
TH13. Climate		X	X
TH14. Energy resources		X	X
TH15. Mineral resources (excluding coal and peat)		X	X
TH16. Trust	X	X	
TH17. Institutions	X	X	X
TH18. Physical capital		X	X
TH19. Knowledge capital		X	X
TH20. Financial capital		X	X
Context: population			
<i>Economic capital — monetary</i>		<i>X-M</i>	
<i>Natural capital — monetary</i>		<i>X-M</i>	
<i>Human capital — monetary</i>		<i>X-M</i>	
<i>Social capital — monetary</i>		<i>X-M</i>	

Uit: CES Aanbevelingen (UNECE, 2013)

De CES-aanbevelingen geven ook aan welke indicatoren te meten. Bovendien is voor enkele landen, waaronder Nederland, tegen het licht gehouden welke indicatoren daadwerkelijk al beschikbaar zijn, dus hier is al het nodige voorwerk verricht. Een grotere set indicatoren is gecomprimeerd tot een kleinere set van 24 kernindicatoren (zie tabel voor de 24 kernindicatoren, in de bijlage is de uitgebreidere set opgenomen).

Table 3. Sustainable development indicators: small set — thematic categorization (24 indicators)

Theme	Indicator
TH1. Subjective well-being	Life satisfaction
TH2. Consumption and income	Final consumption expenditure
	Official Development Assistance (ODA)
	Imports from developing countries
	Income inequality
	Gender pay gap
TH3. Nutrition	Obesity prevalence
TH4. Health	Life expectancy at birth
TH5. Labour	Employment rate
TH6. Education	Educational attainment
TH7. Housing	Living without housing deprivation
TH8. Leisure	Leisure time
TH9. Physical safety	Death by assault/homicide rate
TH10. Land and ecosystems	Bird index
TH11. Water	Water abstractions
TH12. Air quality	Urban exposure to particulate matter
TH13. Climate	GHG emissions
TH14. Energy resources	Energy consumption
TH15. Mineral resources (excluding coal and peat)	Domestic material consumption
TH16. Trust	Generalized trust
TH17. Institutions	Voter turnout
TH18. Physical capital	Gross capital formation
TH19. Knowledge capital	R&D expenditures
TH20. Financial capital	Consolidated government debt
Contextual indicator	Size of population

Uit: CES Aanbevelingen (UNECE, 2013)

3.3 Relatie met Sustainable Development Goals

Eind 2015 is in VN-kader de '2030 Agenda voor Duurzame Ontwikkeling' aangenomen. De kern van deze Agenda zijn de 17 Sustainable Development Goals (SDG's), met 169 onderliggende subdoelstellingen (UN, 2015). De SDG's bouwen voort op de Millennium Development Goals (MDG's) over armoedeverlichting en op internationale overeenkomsten op het gebied van duurzaamheid. De SDG's omvatten aspecten van armoedebestrijding, duurzame consumptie en productie en bescherming en beheer van natuurlijke hulpbronnen. Ze gelden voor alle VN-lidstaten, dus ook voor Nederland. De gemaakte afspraken zijn niet wettelijk bindend, maar kennen wel de inspanningsverplichting om de mondiale SDG's nationaal te vertalen naar doelstellingen en beleid. Voor Nederland kan de 2030 Agenda zowel richting geven aan het ontwikkelingsbeleid als aan nationaal en internationaal duurzaamheidsbeleid. De 2030 Agenda is een rijksbrede verantwoordelijkheid, de Rijksoverheid heeft de taak het ambitieniveau voor Nederland vast te stellen en de 2030 Agenda in een heldere langetermijnvisie vast te leggen. De inspanningsverplichting omvat ook een periodieke review over

de voortgang van nationale implementatie van de SDG's. Het initiatief ertoe en de verantwoordelijkheid voor het vormgeven ervan ligt bij de landen zelf.

Voor de mondiale review zijn indicatoren ontwikkeld in de Inter-Agency and Expert Group for SDG-indicators (IAEG-SDGs), waaraan ook het CBS heeft bijgedragen. Deze set indicatoren is vooralsnog niet gekoppeld aan de CES-aanbevelingen (UNECE, 2016). Hoewel nog niet alle indicatoren al volledig zijn uitgewerkt (IAEG-SDG 2016a/b), hebben ze meer betrekking op het 'hier en nu' dan op het elders en later (CBS, 2016). Momenteel onderzoekt de UNECE hoe de SDG-indicatoren in het CES-raamwerk in te passen (UNECE, 2016). Het CBS en de planbureaus zullen zich inspannen om de Monitor en de Verkenning Brede welvaart toepasbaar te maken voor rapportages over de voortgang van de SDG-implementatie in Nederland.

3.4 Niet in beton gegoten

Met het oog op een goede inhoudelijke samenhang tussen de Monitor Brede welvaart van het CBS en de Verkenning Brede welvaart van de samenwerkende planbureaus zal de door het CBS in de Monitor gehanteerde set van indicatoren het uitgangspunt zijn van de Verkenning door de planbureaus.

Er bestaat niet zoiets als de ultieme set van indicatoren voor brede welvaart. Iedere set indicatoren moet periodiek kritisch worden bezien op de accuraatheid van de meting en op de relevantie voor beleid. Overwegingen daarbij zijn continuïteit ('meten we door de tijd?'), beleids- en maatschappelijke relevantie ('meten we de goede dingen?'), toegankelijkheid ('wat zijn de belangrijkste indicatoren per aspect?') en kwaliteit ('meten we dingen goed?'). Een goed gekozen en breed gedragen set indicatoren voorkomt dat de discussie over brede welvaart blijft steken in terugkerende discussies over de methode. Dat biedt de ruimte voor meer focus in de discussie op de vragen of de doelen nog steeds gelden, of de gekozen koers die doelen helpt bereiken en of dat in het gewenste tempo gebeurt. Ten slotte kan een goed gekozen set welvaartsindicatoren partijen binnen de samenleving helpen om pijnpunten te signaleren en eventueel om de gestelde doelen of gekozen middelen te heroverwegen.

4 Wat gaan de planbureaus doen?

4.1 Keus van thema's voor verkenningen

De planbureaus zullen de Verkenning Brede welvaart ophangen aan een specifiek thema, waarbij we ons laten leiden door overwegingen van politieke, maatschappelijke, beleidsmatige en wetenschappelijke relevantie. Ook de perspectieven elders en later zullen de planbureaus daar nadrukkelijk bij betrekken. Het gaat met andere woorden niet alleen om de zorgen van vandaag, maar eveneens om de zorgen in en over de toekomst, om zaken die op termijn urgent of relevant kunnen worden en om welke beleidsopties er daarvoor zijn. De planbureaus houden in het achterhoofd dat de geadresseerde van de verkenning weliswaar in eerste instantie de rijksoverheid is, maar dat de kring van belanghebbenden voor wie de verkenning relevant kan zijn aanzienlijk breder is. Naast andere overheden dan het rijk vallen onder dat potentieel bredere publiek ook het bedrijfsleven en organisaties in het maatschappelijk middenveld.

Sinds 2008 peilt het SCP ieder kwartaal in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wat mensen als de belangrijkste maatschappelijke vraagstukken ervaren. Steevast staan gezondheidszorg, ouderenzorg, migratie en samenleven hoog op de lijst van genoemde problemen. Welke vraagstukken de maatschappelijke en politieke agenda's domineren is altijd tijd- en plaatsgebonden, want afhankelijk van de behoeften, opvattingen en omstandigheden van dat moment op die plek. Wat de belangrijkste toekomstige maatschappelijke vraagstukken zijn, valt dan ook maar zeer ten dele eenduidig langs empirische weg aan te geven. Het is de taak van de planbureaus om op basis van hun politieke sensitiviteit en hun wetenschappelijke expertise te doordenken voor welke majeure uitdagingen de samenleving staat of komt te staan om op basis daarvan de relevante 'zorgen van morgen' te identificeren.

4.2 Integrale uitwerking van thema's in verkenningen

Per thema zullen de planbureaus zich laten leiden door een integrale blik. Een eerste verankering van die integraliteit is de bundeling van de drie perspectieven van de drie planbureaus: kort gezegd de economische, de leefomgevings- en de sociaal-culturele blik. De integraliteit zoeken de planbureaus tevens door rond een gekozen thema niet alleen dieper en in meer detail op een thema in te gaan, maar daarbij ook de breedte te zoeken door uitruilrelaties binnen het thema of met andere thema's te adresseren. Een derde vertaling van die integraliteit betreft het uitgangspunt om bij de benoeming van een thema niet bij voorbaat uit te gaan van (mogelijk verkokerde) beleidsdefinities, maar van de samenhang van een maatschappelijk vraagstuk, in aansluiting op de beleving daarvan door burgers en maatschappelijke organisaties. Waar mogelijk zal de blik niet alleen nationaal maar ook internationaal gericht zijn ('elders'), en niet louter op het heden maar ook op de toekomst ('later').

Tevens kan in een verkenning aan de orde komen hoe de bestudeerde vraagstukken binnen de overheid en in de maatschappij zijn belegd. Dan kan het gaan om de vraag hoe de verschillende overheden verantwoordelijkheid en regie nemen, of hoe de samenleving (het

maatschappelijk middenveld en/of het bedrijfsleven) bij het oplossen van een vraagstuk betrokken is.

Als helder is waar de zaak het meest knelt, is de vraag aan de orde welke middelen beschikbaar zijn, of die wel optimaal worden ingezet, welke alternatieve manieren er zijn om een knelpunt op te lossen en of geïdentificeerde knelpunten in onderlinge samenhang zijn aan te pakken. Dit betreft aspecten van maatschappelijke rentabiliteit, met vragen naar effectiviteit, mogelijke 'win-win'-situaties, afruilrelaties, onbedoelde effecten, hindernissen, handelingsopties en de (verwachte) effecten van diverse handelingsopties.

4.3 Mogelijke thema's voor de eerste verkenning

De planbureaus hebben op dit moment nog geen keus voor een thema bepaald. Onderstaand noemen we drie thema's die ons op dit moment relevant lijken: de allocatie van tijd, de transitie naar een circulaire economie en het vraagstuk van een duurzaam systeem voor de voedselvoorziening. Ook energie zou een voor de hand liggend thema zijn, maar dat is al in het Verkenningendeel van de Monitor Duurzaam Nederland 2014 uitgewerkt.

De allocatie van tijd

Over de levensloop gezien omvat vrije tijd royaal een derde van de tijd die mensen niet-slaapend doorbrengen. Over de mogelijkheid tot ontplooiing in vrijetijdsbesteding is dan ook in de grondwet vastgelegd (Grondwetartikel 22, lid 3) dat de overheid "voorwaarden [schept] voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding". De betekenis van vrije tijd voor brede welvaart is daarmee een verkenning waard. Daarbij zou het niet alleen om de vrije tijd moeten gaan, maar over de allocatie van het schaarse middel tijd in het algemeen. Er is immers sprake van afruilrelaties tussen betaald werk, zorg, diverse vormen van vrijwillige maatschappelijke inzet en vrije tijd. Die afruilrelaties zijn aan verandering onderhevig, bijvoorbeeld door het stimuleren van tweeverdienerschap en het terugtreden van de overheid op tal van terreinen (culturele voorzieningen, mantelzorg, omgevingsbestel) ten faveure van de 'participatiesamenleving'. Wat betekent een veranderende uitruil tussen betaald werk, maatschappelijke inzet en vrije tijd op individueel niveau in termen van stress en geluk en op maatschappelijk niveau in termen van inzet voor bijvoorbeeld culturele voorzieningen, hulpbehoevende ouders c.q. ouderen en betrokkenheid bij de inrichting van de leefomgeving?

Een verkenning naar de brede welvaartseffecten van vrije tijd en tijdallocatie betekent wel dat we een goed beeld moeten hebben van de kwaliteit van vrije tijd en de effecten (van het ontbreken) ervan. De CES-aanbevelingen omvatten slechts indicatoren van de hoeveelheid vrije tijd en van de tevredenheid daarover. Daarmee is maar beperkt zicht op het belang van de vrijetijdsbesteding voor de ervaren welvaart, voor de individuele ontplooiing en voor de individuele identiteit. Dan blijft onderbelicht of en in hoeverre sport, kunst, erfgoed, natuur, media en verenigingsleven bijdragen aan brede welvaart en al dan niet om overheidsbeleid (sportbeleid, cultuurbeleid, mediabeleid, ...) vragen.

Naar een circulaire economie

De ontwikkeling naar een circulaire economie is een steeds belangrijker vraagstuk. Het circulair-economisch gedachtegoed is erop gericht om gebruik van grondstoffen te verminderen, om hergebruik en recycling te bevorderen en om de afvalproductie te beperken teneinde de ecologische voetafdruk van menselijke activiteiten te verduurzamen, economische kansen te genereren en de grondstoffenvoorziening zeker te stellen. Een volledig circulaire economie zal er ingrijpend anders uitzien dan onze huidige economie, met mogelijk belangrijke gevolgen voor de welvaart en voor de verdeling daarvan. Relevante vragen zijn in welke mate we moeten streven naar een circulaire economie, in welke mate technologie en markten daaraan

kunnen bijdragen, en welke knelpunten overheidsinterventies vergen in de sfeer van publieke investeringen, bevorderen van innovatie, fiscale arrangementen en regelgeving, en de invulling van de veranderende rol van de overheid in de samenleving. Het gaat dus ook om sociale en institutionele aspecten. Daarbij rijzen vragen als welke handelingsperspectieven en interventies mogelijk en effectief zijn, of de baten vanuit een langetermijnperspectief opwegen tegen de kosten, en wie ervan kunnen profiteren c.q. er nadeel van zullen ondervinden. In een verkenning naar de gevolgen van een circulaire economie voor de brede welvaart krijgen deze aspecten een plek.

Naar een duurzaam systeem voor de voedselvoorziening

Al dan niet als nadere uitwerking van het voornoemde thema circulaire economie kan de inrichting van diverse productketens worden gezien. De voedselketen is er daar één van. In een circulaire economie zal een groter beroep worden gedaan op hernieuwbare grondstoffen. Dit heeft consequenties voor de voedselproductie. Daarnaast staan verschillende beleidsterreinen in de voedselketen voor de vraag of en hoe de transitie naar een meer circulair voedselsysteem in gang te zetten, zoals in de sfeer van de landbouw, het milieu, de handel, groene groei, het topsectoren en innovatiebeleid. Een integrale aanpak heeft dan meerwaarde. We onderscheiden daarin drie aangrijpingspunten. Allereerst worden in een circulaire voedsel economie de hulpbronnen en grondstoffen optimaal gebruikt en beheerd. Hulpbronnen zijn bijvoorbeeld bodem, water en biodiversiteit, maar ook mineralen. Deze hulpbronnen zijn noodzakelijk om hernieuwbare grondstoffen te kunnen produceren. Ten tweede is het gebruik van het voedsel van belang. Vermindering van voedselverspilling is hierbij een belangrijk aangrijpingspunt. De consument is verantwoordelijk voor ongeveer de helft van alle voedselverspilling (in Nederland naar schatting tussen de 1,4 en 2,5 miljoen ton per jaar ofwel per inwoner 80 tot 150 kg per jaar). Ook vraagt een dieet met sterk bewerkte voedsel, of met veel dierlijke eiwitten, meer grondstoffen en veroorzaakt het meer milieudruk. Als Nederlanders 50% minder vlees en zuivel eten, betekent dit een verlaging van het landgebruik (de 'voetafdruk') met circa een kwart. Tot slot speelt het gebruik van reststromen een rol, denk bijvoorbeeld aan tomatenstengels, bietenpulp en oud brood om zo min mogelijk biomassa verloren te laten gaan. Een Verkenning Brede welvaart over dit thema kan zichtbaar maken hoe de verschillende voorwaarden en aangrijpingspunten met elkaar samenhangen, welke afhankelijkheden en afruilrelaties daarbij in het geding zijn, welke knelpunten overheidsinterventies vergen en welke rol verschillende spelers (overheid, maatschappelijk middenveld) kunnen spelen.

4.4 Planning van de verkenningen

Het CBS zal in het voorjaar van 2018 de eerste Monitor Brede welvaart uitbrengen, zodat de informatie op Verantwoordingsdag in de Tweede Kamer beschikbaar is. De Verkenning Brede welvaart van de planbureaus verschijnt periodiek, te beginnen bij Verantwoordingsdag 2018.

Referenties

Buitenlandse Zaken (2016), Nederland ontwikkelt duurzaam - plan van aanpak inzake implementatie SDGs', kamerbrief d.d. 30 september 2016. <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vk8fepenj8zc?ctx=vii16w9t8cya>

CBS (2016). Meten van SDGs: een eerste beeld voor Nederland. Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2016/44/meten-van-sdgs-een-eerste-beeld-voor-nederland>

CPB (2009). Brede welvaart en nationaal inkomen. Centraal Planbureau, Den Haag. <https://www.cpb.nl/publicatie/brede-welvaart-en-nationaal-inkomen>

CPB (2016). Aspecten van brede welvaart in CPB-studies. Centraal Planbureau, Den Haag. <https://www.cpb.nl/publicatie/aspecten-van-brede-welvaart-in-cpb-studies>

Economische Zaken (2016). Kabinetsreactie op Welvaart in Kaart, het eindrapport van de Commissie Breed Welvaartsbegrip o.l.v. Rik Grashoff. Den Haag. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/10/11/kamerbrief-met-kabinetsreactie-op-het-rapport-welvaart-in-kaart> en <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/12/23/kamerbrief-met-vervolg-kabinetsreactie-op-rapport-tijdelijke-commissie-breed-welvaartsbegrip>

EU (2013). Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 'Living well, within the limits of our planet'. Official Journal of the European Union L 354/171, Brussel. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013D1386>

IAEG-SDG (2016a). Final list of proposed Sustainable Development Goal indicators. Report of the Inter-Agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators (E/CN.3/2016/2/Rev.1), New York. <https://unstats.un.org/sdgs/indicators/Official%20List%20of%20Proposed%20SDG%20Indicators.pdf>

IAEG-SDG (2016b). Tier Classification for Global SDG Indicators. Inter-Agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators, New York. https://unstats.un.org/sdgs/files/meetings/iaeg-sdgs-meeting-04/Tier%20Classification%20of%20SDG%20Indicators_21%20Dec%20for%20website.pdf

OECD (2008). Handbook on Constructing Composite Indicators – methodology and user guide. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris. <http://www.oecd.org/els/soc/handbookonconstructingcompositeindicatorsmethodologyanduserguide.htm>

OECD (2011). OECD Better Life Initiative. Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris. http://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-better-life-initiative_9789264116627-en

PBL (2016). 'Brede welvaart' in het onderzoek van het PBL. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag. <http://www.pbl.nl/publicaties/brede-welvaart-in-het-onderzoek-van-het-pbl>

Pen, J. (1979). Kijk, economie; over mensen, wensen, werk en geld. Het Spectrum, Utrecht.

Pigou A.C. (1920). The Economics of Welfare. Mac Millan, London.

Rabobank & Utrecht University (2016). Netherlands beyond GDP: A Wellbeing Index. Draft version december 2016. <https://economics.rabobank.com>

Raworth K. (2012). A Safe and Just Space for Humanity: Can we live within the doughnut? Oxfam International. <https://www.oxfam.org/en/research/safe-and-just-space-humanity>

Rockstrom J., Steffen W., Noone K., Persson A., Chapin F.S., Lambin E.F., Lenton T.M., Scheffer M., Folke C., Schellnhuber H.J., Nykvist B., de Wit C.A., Hughes T., van der Leeuw S., Rodhe H., Sorlin S., Snyder P.K., Costanza R., Svedin U., Falkenmark M., Karlberg L., Corell R.W., Fabry V.J., Hansen J., Walker B., Liverman D., Richardson K., Crutzen P., Foley J.A. (2009). A safe operating space for humanity. Nature 461 (7263): 472-475. <http://www.nature.com/nature/journal/v461/n7263/full/461472a.html>

Steffen W., Richardson K., Rockström J., Cornell S.E., Fetzer I., Bennett E.M., Biggs R., Carpenter S.R., de Vries W., de Wit C.A., Folke C., Gerten D., Heinke J., Mace G.M., Persson L.M., Ramanathan V., Reyers B., Sörlin S. (2015). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. Science 347 (6223). <http://science.sciencemag.org/content/347/6223/1259855>

Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <http://www.communityindicators.net/publications/show/9>

Tijdelijke Commissie Breed Welvaartsbegrip (2016), Welvaart in Kaart. Eindrapport Commissie Grashoff. <https://www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/debat-over-breed-welvaartsbegrip>

UN (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. United Nations, New York. <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=400&nr=2125&menu=1515>

UNECE (2013). CES Recommendations on Measuring Sustainable Development. United Nations Economic Commission for Europe. Geneva. <http://www.unece.org/index.php?id=34522>

UNECE (2016). Interim report on Adjusting the CES Recommendations on Measuring Sustainable Development to SDGs. ECE/CES/2016/18. United Nations Economic Commission for Europe, New York and Geneva. http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2016/mtg/NewCES_18-Interim_report_on_SDGs_Revised.pdf

WCED (1987). Our common future. World Commission on Environment and Development. United Nations, New York. <http://www.dac.dk/en/dac-cities/sustainable-cities/historic-milestones/1987--brundtland-report-our-common-future/>

Bijlage: CES raamwerk

Table 2. The framework for measuring sustainable development: indicators

Themes (1)	Thematic categorization			
	Conceptual categorization (dimensions)			Policy relevant indicators (5)
	Human well-being ("here and now") (2)	Capital ("later") (3)	Transboundary impacts ("elsewhere") (4)	
TH1. Subjective well-being	Life satisfaction			
TH2. Consumption and income	Final consumption expenditure; Distr: Income inequality; gender pay gap		Official Development Assistance (ODA); Imports from developing countries	GDP per capita; Labour productivity
TH3. Nutrition	Obesity prevalence			
TH4. Health	Life expectancy at birth; Distr: Distribution-health	Life expectancy at birth; Distr: Distribution-health		Healthy life expectancy at birth; Suicide death rate; Health expenditures; Smoking prevalence
TH5. Labour	Employment rate; Distr: Female employment rate, Youth employment rate	Employment rate; Distr: Female employment rate, Youth employment rate	Migration of human capital	Hours worked; Average exit age from labour market
TH6. Education	Educational attainment; Distr: Distribution-education	Educational attainment; Distr: Distribution-education		Expenditures on education; Competencies; Early school leavers; Lifelong learning
TH7. Housing	Living without housing deprivation			Housing stock Investment in housing; Housing affordability
TH8. Leisure	Leisure time			
TH9. Physical safety	Death by assault/homicide rate			Expenditures on safety
TH10. Land and ecosystems	Land assets; Bird index	Land assets; Bird index	Land footprint (foreign part)	Protected areas; Nutrient balance; Emissions to soil; Threatened species
TH11. Water	Water quality index	Water resources	Water footprint (foreign part)	Water abstractions; Emissions to water
TH12. Air quality	Urban exposure to particulate matter	Urban exposure to particulate matter		Emissions of particulate matter; Urban exposure to ozone; Emissions of ozone precursors; Emissions of acidifying substances
TH13. Climate		Global CO ₂ concentration; State of the ozone layer	Carbon footprint (foreign part)	Historical CO ₂ emissions; GHG emissions; GHG emissions intensity; CFC emissions
TH14. Energy resources		Energy resources	Imports of energy resources	Energy consumption; Energy intensity; Renewable energy

TH15. Mineral resources (excluding coal and peat)		Mineral resources (excluding coal and peat)	Imports of mineral resources (excluding coal and peat)	Domestic material consumption; Resource productivity; Generation of waste; Recycling rate
TH16. Trust	Generalized trust; Bridging social capital	Generalized trust; Bridging social capital		Contact with family and friends; Participation in voluntary work
TH17. Institutions	Voter turnout Distr: Percentage of women in parliament	Voter turnout Distr: Percentage of women in parliament	Contribution to international institutions	
TH18. Physical capital		Physical capital stock	Exports of physical capital	Gross capital formation
TH19. Knowledge capital		Knowledge capital stock	Exports of knowledge capital	R&D expenditures; Knowledge spillovers
TH20. Financial capital		Assets minus liabilities	Foreign Direct Investment (FDI)	Consolidated government debt; Current deficit/surplus; Pension entitlements
Context				Size of population
Monetary aggregates		Economic capital, Natural capital, Human capital, Social capital		

Uit: CES Aanbevelingen (UNECE, 2013)